

HEKİMBAŞI SALİH EFENDİ (1816-1895) VE BOTANİKLE İLGİLİ YAYINLARI

Feza Günergun*
Asuman Baytop**

Türkiye’de botanik eğitim ve öğretiminin tarihi ile ilgili olarak bugüne kadar yaptığımız yayınlarda, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane’nin (Askerî Tıp Mektebi) 1839’da kurulmasıyla başlayan botanik tedrisatında görev almış hocalardan C.A.Bernard (1808-1844), Esad Şerefeddin Köprülü (1866-1942) ve Şerafettin Tevfik Tertemiz’i (1879-1957) ilmî faaliyet ve yayınlarıyla tanıtmıştık.¹ Bu araştırmamızda, C.A. Bernard’ın öğrencisi olmuş, onunla birlikte çalışmış ve Dr.Bernard’dan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de botanik öğretimini üstlenmiş olan Salih Efendi ve yayınlarını tanıtmaktayız.

Salih Efendi (1816-1895)

Salih Efendi,² bitkilere olan büyük merakı ile tanınmış bir botanik hocası olduğu kadar, çalışkanlığı, geniş tıp ve botanik bilgisi ve idarî işlerdeki başarısıyla da tanınmış bir hekimdir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin ilk mezunlarından. Bu tıp mektebi, beşinci öğretim yılının sonunda ilk mezunlarını verirken padişah ve erkânı huzurunda yapılan merasimde (18 Eylül 1843) üç tezi de başarıyla sunmuş ve tıbbın değişik dallarından hazırlanmış yüz soru arasından Sultan’ın ve

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü, 34459 Beyazıt, İstanbul.

** İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Farmasötik Botanik Anabilim Dalı, 34452 Üniversite, İstanbul.

- 1 Asuman Baytop, "Eczacılık Öğretimimizde İlk Botanik Ders Kitabı: Élémens de Botanique (C.A.Bernard)," *Acta Pharmaceutica Turcica*, XXXI, sayı 2 Supl, 1989, s.73-78; A. Baytop, "1839-1960 Yılları Arasında İstanbul’da Basılmış Farmasötik Botanik Ders Kitapları," *Marmara Üniversitesi Eczacılık Dergisi*, VIII/1, 1992, 65-84; Feza Günergun ve A.Baytop, "Türkiye’de Modern Botanik Eğitiminin Başlangıcı ve Dr. C.A.Bernard’ın Katkıları," *Türk Tıp Tarihi Yılığ* (*Acta Turcica Historiae Medicinae*), II, Yay. Haz. A. Terzioğlu, 1995, s.135-152; A.Baytop ve F.Günergun, "Dr. Esad Şerefeddin Köprülü (1866-1942) ve Botanikle İlgili Çalışmaları," *Marmara Üniversitesi Eczacılık Dergisi*, XII/2,1998,97-115; A.Baytop ve F.Günergun,"Dr. Şerafettin Tevfik Tertemiz (1879-1957) ve Botanikle İlgili Yayınları", III.Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı, Eskişehir, 3-4 Haziran 1996, *Bildiri Özetleri*, Eskişehir 1996, s.3.
- 2 Bazı kaynaklar Salih Efendi’nin adını Reistifletlibba Hekim İsmail Efendi (Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, İstanbul 1977 (ilk baskı 1943), s. 441) veya Salih İsmail Efendi (*Journal de Constantinople et des Intérêts Orientaux*, 1ère Année, Nr. 51, Jeudi 21 Septembre 1843) olarak kaydetmiştir. 25 Şaban 1259 (20 Eylül 1843) tarihini taşıyan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane diplomasının üzerinde de Salih İsmail yazılıdır (Saffet Eren, "Hekimbaşı Salih Efendi Hakkında, 1231-1312 (1816-1895)," *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, VI/21-22, 1943, 9-23.

Sadrazam'ın çektikleri birer soruyu da yine başarılı olarak cevaplayarak tıp ve cerrahî doktoru ünvanını almıştır.³

Salih Efendi henüz mezun olmadan evvel C.A.Bernard ile birlikte Mekteb-i Tıbbiye'de "İlm-i Nebatat" derslerini vermiş ve okul içindeki botanik bahçesinin kuruluşunda çalışmıştır. Dr. Bernard, Sultan Abdülmecid'e sunduğu raporda 1842-43 ders yılı programını açıklarken, mektebin tıp ve cerrahî sınıflarında ilk sene okutulan botanik dersinin Salih Efendi tarafından verildiğini, ayrıca, her işinde dikkatli ve titiz olması, botanikteki istidadı ve başarısı sebebiyle, Salih Efendi'nin kısa zamanda Mekteb-i Tıbbiye'nin öğretim kadrosunun en faydalı ve en tanınmış üyelerinden biri durumuna geleceğini kaydetmiştir.⁴ Hakikaten, Salih Efendi mezun olduktan sonra okulda kalarak botanik tedrisatını tamamen yüklenmiştir. Askerî Tıbbiye'den emekli olduktan sonra (1872), uzun seneler Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de botanik hocalığı yapmış, Darülmuallimin'de (Muallim Mektebi) ve Darülfunun'da tabiiye derslerini vermiştir. Anadoluhisarı'ndaki evinin bahçesini adeta bir botanik bahçesi gibi düzenlemiş, burada yaşlı yıllarına kadar çeşitli bitkiler ve meyva ağaçları yetiştirmiştir. 1895 yılında bu evinde vefat etmiştir. Kabri Eyüp'tedir. Mezar taşından bir resim ve taş üzerindeki kitabe, N.İşli tarafından tesbit edilmiş ve yayımlanmıştır.⁵

Botanik hocalığı dışında, Salih Efendi çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuştur. Hekimbaşı olmuş (1849, 1855/56), Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane nazırlığı (1849, 1865), Maarif Nezareti ve Ticaret Nezareti müsteşarlıkları, devlet dairelerinde reislik ve meclislerde azalık yapmıştır. İstanbul'da 1865 yılında toplanan Beynelmilel Sıhhiye Kongresi'ne riyaset etmiştir. Bâlâ rütbesine erişmiş, Osmanlı Devleti ve yabancı devletler (Fransa, Prusya, Portekiz, İspanya) tarafından nişanlarla ödüllendirilmiştir.

Salih Efendi'nin Türk bilimi için önemli hizmetlerinden biri de, tıp öğretiminin Türkçe yapılması ve tıp dilinin Türkçeleştirilmesi için çalışmış olması ve Türk hekimlerin kurduğu ilk cemiyet olan ve kendisinin de kurucuları arasında bulunduğu Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin (1866) tesisi için gayret sarfetmiş olmasıdır. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane nazırlığı sırasında cemiyetin kuruluş layihasını sadrazama takdim ederek genç Türk hekimlerine ve tıp öğrencilerine destek vermiştir.

3 "École Impériale de Médecine de Galata-Sérai", *Journal de Constantinople et des Intérêts Orientaux*, 1ère Année, Nr. 51, Jeudi 21 Septembre 1843.

4 Feza Günergün ve A.Baytop, "Türkiye'de Modern Botanik Eğitiminin Başlangıcı ...", s.140.

5 Necdet İşli, "Tıp Tarihimize İlgili Birkaç Mezar Kitabesi IV," *Tıp Tarihi Araştırmaları 4*, Yay. Haz. N.Sarı & H.Hatemi, İstanbul [1990], s.118.

Salih Efendi hakkında bugüne kadar birçok makale yayınlanmıştır. Temin edebildiklerimizin künyelerini yazımızın sonunda bir liste halinde verdik. Bunlardan bir kısmı onun özgeçmişi, botanikle ilgili faaliyetleri ve resmi görevleri ile ilgili olup diğer bir kısmı ise onun hakkında daha dar kapsamlı bilgi taşıyan yayınlardır.

Salih Efendi, ile ilgili olarak bugüne kadar yapılmış bütün yayınlarda, onun yalnızca bir tek kitabından bahsedilmektedir: *İlm-i Hayvanat ve Nebatat* (1865). Kitabın muhteviyatı hakkında herhangi bir bilgiye, bu yayınlardan ancak ikisinde rastlanmaktadır. Kazancıgil, kitaptaki resimlerden hayvanat ve nebatat ile ilgili ikişer levha ile metinden dört sayfayı, toplam sekiz sayfa üzerinde aynen yayınlamış ve kitabın önsözü hakkında bilgi vermiştir.⁶ Özbilgen ise, Salih Efendi'nin bu kitabını genel olarak tanıtmış, hayvanat bölümünden açıklamalar vermiş, fakat botanik bölümüne değinmediği gibi, eserin kaynağı hakkında da bilgi vermemiştir.⁷

Bizim bu çalışmamızdaki amacımız, ihtisasımızın dışına taşmayarak, Salih Efendi'nin bu ünlü kitabının sadece botanik bölümünü yakından tanıtmak, bu kitabın hangi Fransızca eserden tercüme edildiğini bulmak ve Salih Efendi'nin başka kitap veya yayınları var ise, onları ortaya çıkarmaktan ibarettir.

1. İlm-i Hayvanat ve Nebatat (1865)

Salih Efendi'nin bu kitabı, bildiğimiz kadarıyla Türkiye'de botanik eğitiminde kullanılmış olan ve sistematik botanik ile ilgili, resimli ilk Türkçe botanik metnini taşımaktadır. Her ne kadar, Başhoca İshak Efendi'nin mühendishane öğrencileri için Avrupa kaynaklarından derlediği *Mecmua-i Ulum-i Riyaziye* adlı eserinin dördüncü cildinde (1834) botanikle ilgili 64 sayfalık Türkçe bir metin bulunmakta ise de, bu metin hem resimsiz olup hem de sistematik botanik ve bitki fizyolojisinden ziyade, botanikğin pratik ve faydalı yönlerine temas etmektedir.⁸ Diğer taraftan bu metnin botanik eğitiminde kullanılmış olması çok zayıftır. C.A.Bernard'ın *Éléments de Botanique* (1842) adlı kitabı ise, Mekteb-i

6 Rıza Tahsin, Elhac, Binbaşı, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, eklerle yayımlayan Aykut Kazancıgil, c.I, İstanbul 1991, s.137-145.

7 Erol Özbilgen, "Batı Bilimini Türkiye'ye Aktaran Ders Kitapları (3)," *Mitteferrika*, Sayı 5, Bahar 1995, 191-197.

8 F. Günergun ve A.Baytop, "Türkiye'de Modern Botanik Eğitiminin Başlangıcı ...," s.135-152.

Tıbbiye-i Şahane öğrencileri için yazılmış bir tıbbî botanik ders kitabıdır ve Fransızca'dır.⁹

Salih Efendi, önsözde, kitabın herkesin istifadesi için ve özellikle mekteb-i rüşdiyelerde okutulmak üzere Türkçe'ye çevrildiğini açıklamaktadır. Dolayısıyla kitap, orta öğretimde kullanılan bir tabiat bilgisi kitabı niteliğindedir ki, ileride görüleceği gibi Salih Efendi'nin tercüme ettiği Fransızca eser de aynı gaye ile, "gençlerin kullanması" için yazılmıştır. Tanzimat döneminde eğitimin yaygınlaştırılması çalışmaları çerçevesinde 1847 yılında Mekatib-i Rüşdiye Nezaretinin kurulmasıyla Rüşdiye mekteplerinin temellerinin atıldığı ve orta öğretimde modernleşmenin başladığı bilinmektedir. İlk kurulan rüşdiyelerde "usul-i cedide üzere Arabî, Farişî, Hesap ve Coğrafya" dersleri yanında "Türkçe ibare ile bazı fûnun kitapları"nın okutturulduğu bilinmektedir.¹⁰ Ancak ders programının takibeden yıllarda genişlediği ve Salih Efendi'nin kitabının yayımlandığı 1865 yıllarında rüşdiyelerde tabii bilimlerin (hayvanat, nebatat) okutulduğu veya okutulmaya başlandığı düşünülebilir. Diğer taraftan Salih Efendi'nin, aralarında rüşdiyelerin de bulunduğu eğitim kurumlarını zamanın ihtiyacı doğrultusunda düzenlemek, diğer bir ifade ile öğretimi modernleştirmek için kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin (1841) azası olması, eserin tercümesinde bu okulların ders kitabı ihtiyacını karşılamak düşüncesinin bulunduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, Salih Efendi'nin Türkçe eğitim yapan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin (kuruluşu 1867) ilk yıllarında botanik dersleri verdiği ve Türkçe müstakil botanik ders kitaplarının 1872 yılından önce basılmamış olduğu göz önünde bulundurulursa,¹¹ bu kitabın Mekteb-i Mülkiye'nin ders programında ikinci sınıfta yer alan İlm-i Nebatat derslerinde yardımcı ders kitabı şeklinde kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Diğer taraftan Salih Efendi'nin 1863 yılında konferans dersler ile öğretime başlayan Darülfünun'da ilm-i mevalid (zooloji, botanik, mineraloji) derslerini vermekle görevlendirildiği ve 1863, 64 ve 65 yıllarında Darülfünun'da bu konuda ders verdiği bilinmektedir.¹² Dolayısıyla, Salih Efendi'nin *İlm-i Hayvanat ve Nebatat*'ı bu derslerde kullanmış veya bu münasebetle tercüme etmiş olması mümkündür. Zira, kitabın önsözünde "Darülfünun'da fenn-i tarih-i tabiiyeyi bil irade-i seniyye-i hazret-i padişahî umuma tedris etmekte" olduğundan ve kitabı herkesin istifadesi için tercüme ettiğinden bahsetmektedir.

9 A. Baytop, "1839-1960 Yılları Arasında İstanbul'da Basılmış Farmasötik Botanik Ders Kitapları, *Marmara Üniversitesi Eczacılık Dergisi*, VIII/1, 1992, 65-84; F. Günergun ve A. Baytop, "Türkiye'de Modern Botanik Eğitiminin Başlangıcı ..." s.135-152.

10 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, İstanbul 1977, s. 440-448.

11 Salih Efendi'nin *İlm-i Hayvanat ve Nebatat*'ından sonra yayımlanan ilk iki Türkçe botanik kitabı *İlm-i Nebatat'ın Tarif ve Taksimi* ile *Usul-i Nebatat* olup, sırasıyla 1872 ve 1876 yıllarında basılmışlardır.

12 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş, İlk İki Teşebbüs," *Bellelen*, LIV/ 210, 1990, 699-738.

Kitabın basımından yaklaşık bir yıl sonra, 2 Receb 1283 (10 Kasım 1866)'da, Salih Efendi, bir tezkerede (Şek.1) ile kitabından otuz nüshayı Padişah'a arz edilmek üzere Sadarete sunmuş ve tezkeresinde, bu eseri "Darülfünun'da tedrisine memur buyrulduğu fenn-i tarih-i tabiiyenin memalik-i mahrusa-i şahanede neşr-i fevaidi milahazasıyla" tercüme edip, adını *Usul-i Menakıb-ı Tabiiyat* koyduğunu kaydetmiştir.¹³ Bu Türkçe ad, takibeden sayfalarda açıklayacağımız gibi, Salih Efendi'nin Arendts'ten tercüme ettiği *Éléments d'Histoire Naturelle* isimli kitabın adı ile tamamen uyum içindedir. Ancak, baskı sırasında kitaba bir kapak sayfasının konmamış olması ve ilk iki sayfadaki sunuş yazısının "İlm-i Hayvanat ve Nebatat" başlığını taşıması ("Usul-i Menakıb-ı Tabiiye" başlığı iki sayfa sonra gelmekte ve kısım başlığı gibi algılanmaktadır) kitabın bilim literatürüne haklı olarak *İlm-i Hayvanat ve Nebatat* adı ile girmesine sebep olmuştur (Şek.2 & 3). Esasen bu kitap tabii ilimlerin sadece ikisinden, hayvanat ve nebatattan bahsetmekle, adının "İlm-i Hayvanat ve Nebatat" olması gayet yerindedir. Kitabın 1872'de terminoloji değişikliği ile yapılan ikinci baskısında da kitap adını taşıyan bir kapak sayfası yoktur, fakat ilk sayfasındaki başlık "Usul-i Menakıb-ı Tabiiyat"tır. Bu yüzden bu sonuncu kitap, Salih Efendi'nin farklı bir kitabı olarak kataloglara ve kütüphane fişlerine geçmiştir. Netice olarak, Salih Efendi'nin tek bir kitabı olup, bu kitabın birinci baskısı 1865'te, terminoloji bakımından fark gösteren ikinci baskısı 1872'te yapılmıştır. Biz bu makalede karışıklığa sebep olmamak için, kitapları ilk sayfalarındaki başlıklarına göre, alışlagelmiş şekilde adlandırdık. Yani 1865'te basılanın adını *İlm-i Hayvanat ve Nebatat*, 1872 baskısının adını *Usul-i Menakıb-ı Tabiiyat* olarak kabul ettik.

İlm-i Hayvanat ve Nebatat'ın (1865) incelediğimiz nüshası, İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kitaplığı'nda bulunan ve üzerinde "Tıp Tarihi Enstitüsü No.C 276" damga ve numarasını taşıyan nüshadır. Ciltlidir, 24 x 16 ebadındadır. Metin ve resimler olmak üzere iki bölümdür. Kitabın başında, kitap, müellif ve matbaa adını bildiren ve baskı tarihini veren bir kapak sayfası yoktur. Kitabın adını ve müellifi, metnin başındaki sunuşun ilk sayfasından öğrenmekteyiz. Metnin sonunda, kitabın Matbaa-i Amire'de "fi 5 Receb 1282" (24 Kasım 1865)'de basılmış olduğu kayıtlıdır. Metnin ilk iki sayfası numaralıdır. Daha sonraki sayfa 2 ile başlar, son sayfa ise 89 sayısını taşır. Bu şekilde metin 90 sayfa tutmaktadır. Her sayfa, köşeleri tezyinatlı birer dikdörtgen çerçeve içindedir. Çift numaralı her sayfanın tabanında, müteakip sayfanın ilk kelimesi yazılıdır.

13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dahiliye Nr. 38678.

İlk sayfa “İlm-i Hayvanat ve Nebatat” başlığını taşır ve takibeden sayfa ile birlikte sunuş yazısını teşkil eder. Bu başlık kitabın adı olarak bilinegelmiştir. Burada Salih Efendi, Mekteb-i Fünun-i Tıbbiye nazırı olduğunu, Darülfünun’da Fenn-i Tarih-i Tabiiye tedaris ettiğini, Nafia ve Ticaret Nazırı Edhem Paşa’nın himmet ve teşvikiyle bu kitabı hazırladığını, “Bavyeralı doktor Arns¹⁴ nam muallimin mevalid-i selase ki ilm-i hayvanat ve nebatat ve maadin hakkında tasnif edip Fransızca’ya dahi tercüme olunmuş olan risalesi”nden faydalanarak bu kitabı hazırladığını ve eserini zamanın padişahı Sultan Abdülaziz’e arz ve takdime cesaret ettiğini kaydeder.

Takibeden iki sayfada (s.2 ve 3), “Usul-i Menakıb-i Tabiiyat” (Tabiat Bilimi, Histoire Naturelle) başlığı altında bu bilimin İlm-i Hayvanat, İlm-i Nebatat ve İlm-i Maadin adlarını taşıyan üç şubeye ayrıldığı bildirilmekte ve bu üç şubenin ele aldığı konular kıyaslanmaktadır. Bundan sonraki 54 sayfa (s.4-57) İlm-i Hayvanat konularına ve bu bahsi takip eden 32 sayfa (s.58-89) ise İlm-i Nebatat’a hasredilmiştir.

Bütün şekiller, metin bittikten sonra, kitabın son kısmına yerleştirilmiştir. İki karşılıklı sayfa birarada bir levha teşkil etmek üzere, hayvanat ile ilgili 18 levha (levha 1-18) ve bunları takip eden nebatat ile ilgili 7 levha (levha 19-25) olmak üzere toplam 25 levha vardır (Şek. 4 & 5). Hayvanat levhaları üzerinde 184 şekil (şekil 1-184) ve nebatat levhaları üzerinde 106 şekil (şekil 185-290) bulunmaktadır. Toplam 290 şekil metne açıklama getirmekte ve öğrenimi kolaylaştırmaktadır.

Görülüyor ki, Salih Efendi’nin *İlm-i Hayvanat ve Nebatat* adlı kitabında botanikle ilgili metin 32 sayfadan ve ilaveten 106 şekilden ibarettir. Yazarın sunuş yazısında açıkladığı gibi, bu kitap herkes için ve özellikle mekteb-i rüşdiyelerde okutturulmak üzere hazırlandığından bol resimlidir ve metin kısadır.

“İlm-i Nebatat” bölümünün ilk sayfasının (s.58) ilk paragrafını yeni harflerle yazarak aşağıda veriyor ve bugünkü dilimizdeki karşılığını ilâve ediyoruz. Bu şekilde o devrin Osmanlı botanik dili hakkında bir fikir edinmek mümkün olacaktır.

“Nebatatın aletleri iki fiil-i hayati için yaratılmıştır. Bunlardan biri tagazziye ve diğeri tenasüldür. Bu aletler nebatat neşvünema buldukça beraber büyüyüp mevasim-i salise yani mevsim-i ifrağ, mevsim-i tezehhür ve mevsim-i nehc-i semere esnasında kemal bulurlar. Mesela esna-i ifrağda tegazziye aletleri olan cezir sak ve evrak ve esna-i tezehhürde züheyrenin şamil olduğu tenasül aletleri vücuda gelip nehc-i semere esnasında dahi mezkûr tenasül aletlerinin bazıları meyva haline tebdil eder.”

14 Metindeki yazılışı *ارنس*

(Bitkisel organlar iki hayati olay için yaratılmıştır. Bunlardan biri beslenme, diğeri üremedir. Bu organlar, bitki geliştikçe beraber büyüyüp, şekillenme, çiçeklenme ve meyva verme mevsimlerinde olgunlaşırlar. Örneğin şekillenme zamanında beslenme organları olan kök, gövde ve yapraklar, çiçeklenme zamanında çiçeklerin taşıdığı üreme organları meydana gelir, meyva verme zamanında da adı geçen üreme organlarının bazıları meyva haline geçer.)

Bu kısa girişten sonra, genel botanik bahsi başlar. Burada önce hücre ve dokulardan bahsedilir (s.58-59). Kitabın sonundaki bu bahis ile ilgili levhada 5 şekil vardır. Sonra vejetatif organlara geçilir: kök gövde ve yapraklar (s.59-61). Bu organlar ile ilgili olarak, levhaların içinde 3 kök, 1 rizom, 2 gövde, 9 basit yaprak, 13 parçalı yaprak resmi vardır. Üreme organları bahsinde (s.62-68), çiçek ve parçaları, çiçek durumları ve meyva tipleri anlatılmıştır. Levhalarda çiçekler ile ilgili 21, çiçek durumu ile ilgili 10, meyva şekilleri ile ilgili 10 resim ve bir de çimlenmiş tohum resmi vardır. Bu genel kısımda, doku ve organların Türkçe adları yanında Latin harfleriyle Fransızca karşılıkları verilmiştir (Şek.10). Burada kullanılan Fransızca terimlerin sayısı 70 kadardır.

Sayfa 69'dan itibaren "Nebatatın Taksimi" başlığı altında sistematik kısma geçilmiştir. Burada konu, bitkilerin sınıflandırılmasıdır. Önce sun'i ve tabii sınıflandırmalardan bahsedilmiş, sun'i sınıflandırmanın bitkilerin bir veya iki organının özelliğine dayanılarak yapıldığı, tabii sınıflandırmanın ise bitkilerin birçok organlarının incelenmesiyle meydana getirildiği ve böylece bitkilerin birbirleriyle olan ilişkilerini yansıttığı açıklanmıştır. Sonra Linné'nin sistemi (s.70-83) ve ardından "İlave-i Mütercim" başlığı¹⁵ altında A.L. de Jussieu'nün 1789'da yayınladığı sistemi (s.83-89) tanıtılmıştır.

Linné'nin sistemi tanıtılırken, onun sun'i bir sınıflandırma olduğu, bu sınıflandırmanın çiçeklerdeki stamen adedine dayandığı, bitkilerin 24 sınıf altında toplandığı açıklanmış, her sınıfın Latince ve Türkçe adları verilmiş ve özellikleri belirtilmiş, taşıdığı bitkilerden Türkçe ve Latince adlarıyla örnekler gösterilmiştir. Bu bitki örneklerinden 90 kadarı tür adlarıyla verilmiş, 40 kadarı da cins halinde tanıtılmıştır.

Jussieu'nün sistemine gelince, burada tabii bir sınıflandırma yapıldığı, evvela filka (kotiledon) sayısına dayanılarak bitkilerin üç büyük kısma, sonra da her kısmın daha küçük kısımlara ayrıldığı, bu sistemde toplam 15 sınıf tanındığı kaydedilmiş, her sınıfın genel özellikleri yanında bitki örnekleri Türkçe ve Latince adlarıyla verilmiştir. Sınıf, fırka gibi kademelerin adları Türkçe olarak yazılmış,

15 Buradaki ifadeden mütercimin Salih Efendi mi yoksa, C.Arends'in Almanca kitabını Fransızca'ya tercüme eden Dr.P.Royer mi olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Dolayısı ile Jussieu'nün sisteminin hangi mütercim tarafından tanıtıldığı belli olmamaktadır.

yanlarına parantez içinde Fransızca karşılıkları ilave edilmiştir. Bu bölümde 25 yüksek kademe adı, 44 tür adı ve 1 cins adı yer almıştır.

Kitabın en sonunda, botanik bölümü ile ilgili resimler vardır. Bunlar yedi levha (levha 19-25) üzerine yerleştirilmiş 106 şekilden ibarettir. İlk 74 şekil, botanik'in genel kısmı, yani hücre, doku, kök, rizom, yaprak, çiçek, çiçek durumu, meyva ile ilgili şekillerdir. Daha sonraki 32 şekil ise bitki resimleridir. Her bitki resminin altında bitkinin Latin ve Arap harfleriyle yazılı Latince adı, bitkinin Türkçe adı, Türkçe familya adı kaydedilmiş, bitki kısımlarından resimler eklenmiş ise, bunlar açıklanmıştır. (Şek. 4 & 5).

Kitap, temiz ve itina ile basılmıştır. Gerek kitabın sonundaki resimlerin çekiciliği, gerek Salih Efendi hakkında şimdiye kadar yapılan yayınlarda, onun hangi yazarın hangi kitabından istifade ettiğinin tesbit edilmemiş olması (kitabın girişine dayanılarak Arens veya Arns adında bir müelliften tercüme edildiği tekrarlana gelmiştir) bizi Salih Efendi'nin faydalandığı Fransızca kitabı aramaya sevketti. Kitabın ilk sayfalarındaki "Bavyeralı doktor Arns nam muallimin mevalid-i selase ki ilm-i hayvanat ve nebatat ve maadin hakkında tasnif edip Fransızca'ya tercüme olunmuş" ifadesi, kitabın kaynağı hakkında ilk ipuçlarını sağlamaktaydı. Demek ki bu kitap zooloji, botanik ve mineralojiden bahsetmeli, aslı Almanca olup sonradan Fransızca'ya çevrilmiş olmalı ve Fransızca baskısı 1865 öncesi bir tarihi taşınmalıydı. Başvurduğumuz ansiklopediler ve İstanbul kitaplıkları bir sonuç vermedi. Ancak ikimizden birinin (F.Günergun) Temmuz 1995'te Heidelberg Üniversitesi Kütüphanesi'nde yaptığı taramada, orijinal kitabın yazarının tabii ilimler üzerine eserleri bulunan Dr. Carl Arendts (1815-1881)¹⁶ olduğu tesbit edildi. Adı geçen kütüphanedeki *Arendts' Naturhistorischer Schulatlas* adını taşıyan ve Arendts'in orijinal kitabının Dr. F.Traumüller tarafından düzenlenmiş ilaveli beşinci baskısı (Leipzig, Brockhaus, 1885) olan Almanca eserdeki resimler, Salih Efendi'nin verdikleri ile aynı idi. Aynı kütüphanenin fişlerinden Arendts'in kitabının 1859'da (Salih Efendi'nin kitabının basılışından altı yıl önce) basılmış bir Fransızca tercümesinin de bulunduğu tesbit edildi ise de, bu Fransızca tercüme o zaman bu kütüphanede bulmak mümkün olmadı. Fransızca kitabın bulunması ve fotokopilerinin elde edilebilmesi ancak

16 Arendts, Carl, Dr.phil. (1815-1881). Münih ve Erlangen'de mineraloji ve jeoloji okumuştur. F.v.Kobell ve N.v.Fuchs'un asistanı olmuştur. 1847 yılında Münih'teki askerî okula coğrafya ve tabii ilimler profesörü tayin edilmiştir. 1874 yılında emekli olmuş, 1879-81 yılları arasında "Deutschen Rundschau für Geogr. & Statistike" adlı derginin editörlüğünü yapmıştır. 1869'da Münih'teki Coğrafya Cemiyeti'nin kurucularından olup başkanlığını yapmıştır. Birçok ilmi cemiyetin üyesidir. Coğrafya, jeoloji ve tabii ilimler ile ilgili çok sayıda kitabı vardır. *Johann Christian Poggendorff: Biographisch-literarisches Handwörterbuch... Nachweisungen über Lebensverhältnisse und Leistungen von Mathematiker, Geographen usw. Dritter Band (1858-1883), Leipzig 1898, s.39.*

1996 yılının sonunda gerçekleştirildi. Böylelikle *İlm-i Nebatat ve Hayvanat* 'ın kaynağı tam olarak tesbit edilebildi.

Salih Efendi'nin yararlandığı Arendts'in kitabının Fransızca tercümesi *Éléments d'Histoire Naturelle et de Technologie à l'Usage de la Jeunesse* adını taşımakta olup, Dr. C.Arendts'in Almanca kitabından Dr.Royer tarafından 1859'da Fransızca'ya çevrilmiştir. Kitap kapağı üzerinde Liepzig'deki A.Brockhaus ve Bruxelles'deki Auguste Schnée (Rue Royale Impasse du Parc 2) yayınevlerinin ismi vardır (Şek.6&7). Kitap, Zoologie, Botanique, Minéralogie, Technologie, Géognésie başlıklarını taşıyan beş bölümden oluşmuştur. Metin 44 sayfadır ve metin sonunda bu beş bölüme ait 388 resimli 33 levha vardır. Resimler tahta baskıdır (Şek. 8).

Arendts'in Fransızca kitabı *İlm-i Hayvanat ve Nebatat* ile karşılaştırıldığında, Salih Efendi'nin Fransızca kitaptan sadece zooloji ve botanik bölümlerini alıp, bunları tercüme ettiği ve bu iki bölümle ilgili 25 levhayı da metnin sonuna eklemiş olduğu görülür. Metin içindeki levha ve şekil numaraları kendi yerlerinde aynen muhafaza edilmiş, kitap sonundaki levhalar aynen korunmuş, tabiatıyla şekil altlarındaki yazılar Türkçe'ye çevrilmiştir.

2. Usul-i Menakıb-ı Tabiiyat (1872)

Salih Efendi'nin 1865 (1282) tarihli *İlm-i Hayvanat ve Nebatat* adlı tercüme kitabı, aradan yedi yıl geçtikten sonra 1872 (1289) yılında tekrar basılmıştır.¹⁷ Ancak bu yeni kitapta da, birinci kitapta olduğu gibi, kitabın adı, yazarı ve mahiyeti hakkında bilgi veren ne bir kapak sayfası ne de bir sunuş yazısı bulunmamakla beraber, gerek metnin gerekse resimlerin ilk kitaptakiler ile tamamen aynı oluşu, ikinci kitabın bir ikinci baskı olduğunu kesin olarak açıklamaktadır. Kitap doğrudan doğruya, tabiat bilimi anlamına gelen "Usul-i Menakıb-ı Tabiiyat" başlığı ile başlamaktadır (Şek.9). Bu başlık birçok kütüphane ve kitap kataloğuna¹⁸ *Usul-i Menakıb-ı Tabiiyat* adı ile geçtiğinden bu kitabın *İlm-i Hayvanat ve Nebatat*'ın yeni baskısı olduğu yani *İlm-i Hayvanat ve Nebatat*'ın ikinci bir baskısının yapılmış olduğu şimdiye kadar anlaşılamamıştır. Dolayısıyla Salih Efendi'nin 1872 tarihli bu ikinci kitabını, 1865 tarihli *İlm-i Hayvanat ve Nebatat* adlı kitabının ikinci baskısı olarak burada literatüre tanıtmaktayız.

İncelediğimiz nüsha, Beyazıt Devlet Kitaplığı'nda K.19912 kaydı ile saklı olan nüshadır. Ciltlidir, 22x15 cm ebadındadır. Birinci baskıda olduğu gibi metin

17 Baskı tarihi kitabın sonunda 3 Cemaziyevvel sene 1289 (9 Temmuz 1872) olarak verilmiştir.

18 Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, V, İstanbul 1979, Nr.22211; Beyazıt Devlet Kütüphanesi 4005, K.147964, K.19912.

ve resimler olmak üzere iki bölümdür. Metin sayfa 2'den başlamakta, ilk baskıdakine sadık kalarak aynen devam etmekte ve sayfa 88'de son bulmaktadır. Son sayfanın altında kitabın Matbaa-i Amire'de "fi 3 Cemaziyelevvel 1289" (9 Temmuz 1872)'de basıldığı kayıtlıdır. Birinci baskıdaki resimler, metni aynen takip etmektedir.

Her iki baskı daha yakından kıyaslandığında, ilk göze çarpan nokta, ikinci baskıda, metin içindeki Latin harfleriyle yazılı bütün Fransızca ve Latince kelimelerin çıkarılmış olduğudur (Şek. 10 & 11). Mesela 1865 baskısında, odun halkaları anlamına gelen "halakat-ı haşebiye" teriminin yanında Fransızcası var iken, 1872 baskısında Fransızca karşılığı kaldırılmıştır. Öyle ki, metinde Latin harfleriyle yazılı hiçbir sözcük bulunmamaktadır. Bunun dışında mühim bir değişiklik yapılmamış, birkaç yerde terim veya kelime değişikliğine gidilmiş, bazı kelimeler parantez içine alınarak tebarüz ettirilmek istenmiştir. Mesela, cism-i hayvanat yerine hayvanatın cismi, ilave-i mütercim yerine zeyl, 1789 yerine hicri 1203 yazılmış olması gibi. Kitapta, sayfaları çevreleyen 4 köşesi de süslü çerçeve kaldırılmış, bu şekilde baskı sadeleştirilmiştir. Çift numaralı sayfaların dibine ertesi sayfadaki ilk kelimenin yazılması prensibi muhafaza edilmiştir. Kitap sonundaki 25 levhanın hepsi aynen korunmuş, şekil altlarındaki Latince hayvan ve bitki adları tabiatıyla olduğu gibi kalmıştır. İlk baskıdaki levhaların tepe ortasındaki İlm-i Hayvanat ve İlm-i Nebatat başlıkları atılmış, yerine evvelce kenarda olan levha numaraları getirilmiştir.

Salih Efendi'nin ikinci baskıda Osmanlıca botanik terimlerinin Fransızca ve Latince karşılıklarını metinden çıkarmış olmasını, tıp eğitim dilinin Türkçeleştirme akımı çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Fransızca tıp eğitimi veren Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin memleketin ve ordunun hekim ihtiyacını karşılayamaması neticesinde tıp eğitiminin Türkçe yapılması sözkonusu olmuş, tıp eğitiminin Türkçe yapılabileceğini ve yapılması gerektiğini savunan Türk hekimlerin çalışmalarıyla 1867 yılında aynı okul içinde Türkçe tıp eğitimi veren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye kurulmuştur. Frenk hekimlerin yoğun muhalefetine rağmen, 1870 yılında Darüşşura-i Askerî'nin kararı ile Askerî Tıbbiye'de de Türkçe tıp eğitimi başlamıştır.¹⁹ İşte, Salih Efendi'nin eserinin ikinci baskısı, Frenk ve Türk hekimler arasında şiddetli tartışmalar yapıldığı ve Türk hekimlerin Türkçe tıp eğitimi için mücadele verdiği yıllar (1870-73) sırasında ve Askerî Tıbbiye'de de Türkçe tıp eğitimine başlandığı yıllarda yapmıştır. Salih Efendi'nin yaptığı bu

19 E.İhsanoğlu & F.Günergun, "Tıp Eğitiminin Türkçeleşmesi Meselesinde Bazı Tesbitler", *Türk Tıp Tarihi Yılığ* (*Acta Turcica Historiae Medicinae*), I, Yay. Haz. A. Terzioğlu, İstanbul 1994, s. 127-134.

değişiklik, onun Türkçe tıp eğitiminin kuvvetli destekçisi olmasının ve dönemin tıp eğitimini türkçeleştirme gayretlerinin izlerini taşımaktadır.

Yaptığımız araştırmalarda, bu iki eser dışında, Salih Efendi'nin başka bir yayınına rastlayamadık. Ancak, Seyfettin Özege'nin *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nda yazar adı parantez içinde Salih olarak kaydedilmiş olan ve *İlm-i Nebatat* adını taşıyan bir kitabın mevcut olduğunu gördük.²⁰ Bu kitap, *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*'nda (c.I-II, 1978), 6309 numara ile kaydedildiği gibi,²¹ aynı kataloğun VI. cildinde (Erzurum 1989) eserin yazarı "Salih Efendi (Hekimbaşı)" olarak verilmiştir.²² Erzurum Üniversitesi Kütüphanesi'nden bu kitabın bir fotokopisini temin edip incelediğimizde, kataloglarda bir kayıt yanlışlığının bulunduğunu anladık. Zira kitabın kapak sayfası şöyle idi: "İlm-i Nebatat. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane üçüncü sınıfta tedris olunmak üzere tertip edilmiştir. Muharriri üçüncü sınıf talebesinden Arif. Mekteb-i mezkur matbaasında tab olunmuştur. Sene 1305." Kitap iki cilttir ve taşbasmadır. Birinci cildin (185 s.) sonunda yazar adı olarak "287 Mehmet Arif" kaydı vardı. İkinci cildin (56 s.) resimler bölümünün başında da "Mekteb-i Mülkiye-i Şahane üçüncü sınıf talebesinden Mehmed Ağâh tersim eylemiştir. Sene 1305" kaydı bulunmaktaydı. Dolayısıyla, bu taşbasma yayının, çalışmalarımızın konusunu teşkil eden Salih Efendi ile bir ilgisi yoktu ve yazarının adı kataloglara yanlışlıkla "Salih" olarak geçmişti.

Sonuç

Bu makalede, Hekimbaşı Salih Efendi'nin botanikle ilgili iki yayını tanıtılmaya çalışılmıştır. Bunlardan birincisi olan *İlm-i Hayvanat ve Nebatat*'ın (1865) Dr. Carl Arendts'in *Éléments d'Histoire Naturelle... à l'Usage de la Jeunesse* isimli kitabının zooloji ve botanik kısımlarının tercümesi olduğu, kitabın ekinde bulunan resimli levhaların da yine aynı eserden alındığı tesbit edilmiştir. Diğer taraftan, Salih Efendi'nin *Usul-i Menakıb-ı Tabiiyat* (1872) isimli eseri literatüre tanıtılmış ve bu kitabın *İlm-i Hayvanat ve Nebatat* isimli kitabın, Latin harfleriyle yazılı Fransızca ve Latince terimler çıkarılarak yapılmış ikinci baskısı olduğu ortaya konmuştur. 1865 baskısındaki botanikle ilgili 32 sayfalık metin ve

20 Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, II, İstanbul 1974, s.708, Nr.8990.

21 Ali Bayram ve M.Sadi Çözenli, *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, I-II, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Yayınları Nr.4, İstanbul 1978, s.325, Nr. 6309.

22 *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, VI, Atatürk Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Yayınları Nr.6, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1989, s.322.

106 şekilli 7 levha, bildiğimiz kadarıyla Türkiye’de botanik eğitiminde kullanılmış olan resimli ilk Türkçe sistematik botanik metnidir.

Uzun süre yaptığı botanik muallimliğine henüz öğrenci iken başlamış, 1872’de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den emekli olduktan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de botanik dersleri vermeye devam etmiş olan Salih Efendi, botanik bilgisinin genişliğine ve bitki yetiştirme merakına rağmen, botanikle ilgili olarak sadece Mekatib-i Rüşdiye için bir ders kitabı tercüme etmiş ve onun ikinci baskısını yapmıştır. Onun tıp mektepleri için değil de rüşdiyeler için bir botanik kitabı tercüme etmiş olmasının bizce iki muhtemel sebebi vardır. Birincisi, tıp öğrencilerinin elinde Bernard’ın *Éléments de Botanique* (1842) adlı kitabı vardı ve tıp mekteplerinde öğretim henüz Türkçeleşmemiştir. İkinci olarak da, rüşdiyeler de dahil olmak üzere Osmanlı eğitim sistemini yeniden düzenlemek ve modernleştirmek için 1841’de kurulmuş olan Meclis-i Maarif-i Umumiye’nin azası ve Darülfünun’da da tabii ilimler dersleri vermekle görevli olması, muhtemelen onu, genel ve özet mahiyette, modern botanik biliminin önemli unsurlarını herkese tانتacak bir kitap yazmaya sevketmişti.

Teşekkür

Carl Arendts’in *Éléments d’Histoire Naturelle et de Technologie*..adlı Fransızca tercüme kitabından bize bazı fotokopiler göndermiş olan Dr. Edith Gülçin Ambros’a (Viyana); aynı kitabın zooloji ve botanik bölümlerinin tamamının levhalarıyla birlikte fotokopilerini temin eden Doz.Dr.Horst Remane’ye (Leipzig); C.Arendts’in kısa özgeçmişini yollayan Dr. Richard Lorch’a (Münih); OMETAR projesi fişlerini taramamıza müsaade ederek, Salih Efendi’nin *İlm-i Hayvanat ve Nebatat* isimli kitabını Sultan Abdülaziz’e arz tezkeresine ulaşmamıza imkân veren IRCICA Genel Direktörü Prof.Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu’na teşekkür ederiz.

Hekimbaşı Salih Efendi (1816-1895) hakkında kısa bibliyografya (Yayın tarihine göre)

1. “École Impériale de Médecine de Galata-Sérai,” *Journal de Constantinople et des Intérêts Orientaux*, 1ère Année, Nr.51, Jeudi 21 Septembre 1843.
2. C.A.Bernard, ”Rapport sur les Travaux de l’École de Médecine de Galata-Sérai pendant l’Année Scolaire 1258/59, Présenté à sa Hautesse le 25 Schaban (20 Septembre),” *Journal de Constantinople et des Intérêts Orientaux*, 1ère Année, Nr.52, Mardi 26 Septembre 1843. Bu raporun

- tıpkıbasımı ve Türkçe tercümesi için bkz. Semavi Eyice, "Dr.Karl Ambros Bernard (Charles Ambroise Bernard) ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'ye Dair Birkaç Not," *Türk Tıbbının Batılılaşması* (Gülhane'nin 90. kuruluş yıldönümü anısına 11-15 Mart 1988'de Ankara ve İstanbul'da yapılan sempozyuma sunulan bildiriler), Yay.Haz. A.Terzioğlu & E.Lucius, İstanbul 1993, s.97-124.
3. "Salih Efendi," *Servet-i Fünun*, Sayı 214, 6 Nisan 1311 (18 Nisan 1895), 82-83.
 4. "Nécrologie," *Revue Médico-Pharmaceutique*, 8ème Année, Nr.5, 31 Mai 1895, 79.
 5. Mehmed Süreyya, "Salih Efendi," *Sicill-i Osmanî*, III, İstanbul 1311 (1895), s.219.
 6. Besim Ömer, *Nevsal-i Afiyet*, II, İstanbul 1316/1898, s.115-117.
 7. İbrahim Alaattin (Gövsâ), *Meşhur Adamlar, Hayatları-Eserleri*, IV, İstanbul 1933-1936, s.412.
 8. Süheyl Ünver, "Eski Hekimbaşılar Listesi (Hekim Hayrullah Efendi'ye Göre)," *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, VI/17, 1940, 7.
 9. Saffet Eren, "Hekimbaşı Salih Efendi Hakkında, 1231-1312 (1816-1895)," *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, VII 21-22, 1943, 9-23.
 10. İbrahim Alaattin Gövsâ, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul 1946, s.342.
 11. Süheyl Ünver, "Türkiye'de Nebatat Bağçeleri Tarihi Üzerine Küçük Bir Muhtıra," *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, II/3, 1971, 449-553.
 12. Sırrı Akıncı, "İlk Diplomalı Hekimimiz: Dr. Salih Efendi", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 10, 1972, 67-72.
 13. Mehmed Tahir (Bursalı), *Osmanlı Müellifleri*, III, Haz. İ.Özen, İstanbul 1975, s.231.
 14. Ekrem Kadri Unat, "Türk Tıbbiye Mektepleri Muallimleri," *Yeni Symposium*, XXII/ 3-4, 1984, 23.
 15. Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yay. Nr.3358, Eczacılık Fakültesi Yay. Nr.47, İstanbul 1985, s.434.
 16. Nil Sarı, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniyye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı," *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, Yay. Haz. E.İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1987, s.121-142.
 17. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş, İlk İki Teşebbüs," *Belleten*, LIV/ 210, 1990, 708, 709, 712.

18. Ekrem Kadri Unat ve Mustafa Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Müllkiye (Sivil Tıp Mektebi) 1867-1908*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yay., Rektörlük Nr. 3598, Dekanlık Nr.155. İstanbul 1990, s.4, 12, 15, 17, 22.
19. Rengin Dramur, "Hekimbaşı Salih Efendi (1816-1895)," *Tıp Tarihi Araştırmaları 4*, Yay.Haz. N.Sarı & H.Hatemi, İstanbul [1990], s.120-127.
20. Necdet İşli, "Tıp Tarihimize İlgili Birkaç Mezar Kitabesi IV," *Tıp Tarihi Araştırmaları 4*, Yay.Haz. N.Sarı & H.Hatemi, İstanbul [1990], s.118.
21. Rıza Tahsin, Elhac, Binbaşı, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, eklerle yayımlayan Aykut Kazancıgil, c.I, İstanbul 1991, s.17, 28, 33, 36, 38, 80, 137-145.
22. Asuman Baytop, "1839-1960 Yılları Arasında İstanbul'da Basılmış Farmasötik Botanik Ders Kitapları," *Marmara Üniversitesi Eczacılık Dergisi*, VIII/ 1, 1992, 70.
23. Ayten Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşılığın Lağvı Meselesi," *Tıp Tarihi Araştırmaları 5*, Yay.Haz. N.Sarı & H.Hatemi, İstanbul 1993, s.52-58.
24. Arslan Terzioğlu, "Hekimbaşı Salih Efendi ve Onun Joseph Hyrtl'e Yazdığı Fransızca Bir Mektup," *Tarih ve Toplum*, Sayı 118, 1993, 30-36,
25. Nuran Yıldırım, "Salih Efendi," *İstanbul Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1994, s.426-427.
26. Erol Özbilgen, "Batı Bilimini Türkiye'ye Aktaran İlk Ders Kitapları (3)," *Müteferrika*, Sayı 5, Bahar 1995, 191-197.
27. Feza Günergun ve Asuman Baytop, "Türkiye'de Modern Botanik Eğitiminin Başlangıcı ve Dr.C.A.Bernard'ın Katkıları," *Türk Tıp Tarihi Yıllığı (Acta Turcica Historiae Medicinae)*, Yay. Haz. A.Terzioğlu, c.II, 1995, s.135-152.

مجموعه
رسائل

اولوب فن مذکورده ایسه حکمای حاضرینک تسمیه
و تحقیق و تذهیب لسان زکی اوزده بر رساله تسمیه حقایق
معارف طرز فنند ان ایاله انکار و همت و بولده شمدی به
قدر وصل فام ایا ایل ایله ایا ایشیل فواید تجریدیه بیل کنت
اولوبن اریسله سالامور نایمده و تجارت نالری دولور ادم
باشا حشر تکرین بویله واقع اولوب هم و تشویقات
وزنیاق نبردی اوقای اوزده اویورالور و وفور آرین نام
معانی موابله ننگه که علم حیوانات و نباتات و معادن حقیقه
تعمیقاً اولوب قرانسنرجه په دخی ترجمه اولوبن
رساله سی وشمسره و بنید و اصول حکمی حاضرینه موافق
و افکار عقلای معاصریه مطابق اولوب اجماعی حقایق
الانابه و زراعتی نخله کا، استعاره بوخنده لسان اجعی
ایله مستزادله نغندن بوخنده قلیل ایضا صوری کال عجز
و افتخار ایله حیوانات و نباتات، استباق سیاستک دوش
مناقی بیدیه سی و مرصکسان استشاره سی غرضله
و باخوص سن مکاتب رشده لره، اوفور عدولق اوزده
لسان عذیب السیاق زکی به نقل و ترجمه سده صرف مفیدرت
و اعتناء بویقه تصدیق ابرام و اراکلی نامیب زبانه امدل و منتقل
الانام تحت بیام القبول بیخ العلوم و الکتب مایه ایا ایلهل
و اعلم نالک، نالک اولام و اولام حاقه اللاله نامیب السیاق و سمن
فواوین دولت منجبه سلطان سلطنت ایتخارک و ملت شوکتلو
قد رتورلو نستعلیق ادا مشهر سلطان عبدالعزیز خان اقتدر
حضره تکرینک دولت و ازان سلطنت نده، حضور لره
اولدیننه بیضا، من غیر حد علیه فکر شیشه، مولا که لره
مرحوم رشید عیاد ایشیلر قلمی

محمد خلاق و ریاضیات مولیده و ذرا اول فوض اولوب
اقتدسیله بیخ الأشکال و التعلیم و ردیح التصور بر و التزم
اولوب اجناس موجودات و مخلوقات، بر خورای (یا حقیقاً کل
شی بقدر) ابداع و انواع حیوانات و نباتات، حیاتی جسمانیله
اندر و نوع و تولیدی بر مبدوق (یا مختلف کم من ذکر و انشی
و ماسی دایه فی الاروض و الاغراض و بطور بیجا حبه الامام ایما لکم
و انیتا ذیل کل شیخ (ص) ابداع بیوران دات فرد و مثال
تندس صن النسیبه و النکال حشر تکرینه محمود و و احد و
و سلوک نامیه و تسلیات و اکره اول کل صدر برو ایشین
قورسات تکوینات و زهر، غمرا کرا ل اولوب تجلیات توینات
زید، جمله عالم سید را ادم هادی سبل عالم رسال
اقتدر من حضر تکرینه مستحق و مسزادر و رضیه و ایدیه غراض
بجمل عم و درغان و کائنات معادن بین و اذغان اولوب ال
و احباب حیوان، اهدا اولور که هر بری لایح، اسحاقی خون
و حکمی ایاق و اذغان، تکر و تخار ایله علمایان معرفت
حقایق همه، دار اعدیلره، اماده کتبه خون علیه نقلای زبانه
بیاهی عید حضرت رسال قولری داری ننده فی تاریخ طبیعی یف
یا اراده شیشه حضرت بادشاهی عومه تدوین ایکنده

وسلطنه کندولرته داخلدن خارجه نوری و شوال
اقتضاسی اولهرق بر زمان مین فایتمه زوال اولدی
اجلدن اعصاسنی ترکیب ایدن اجزایک چوری-ویب
تمن ایدرک انفکاک و هروملک کندولر مخصوص اشکالده
باورولیرهرق تکثیر ایلمی حسابله اجسام غیر آله قشمدن
تفریق اولورور .

معادن دخی مخلوقات غیر آله تک بتلاییمه قسمی اولوب
آبت صاحبی اولدیغی جهتله افعال داخلیه دن محرومور .
بشاه علیه مواد غذاییه احتیاجچری اولوب داخلدن
خارجده نما اولدیغی حین ترکیبلده خارچارته بر طاقم
اجزای جدیده تک تراکم و تریسندن حاصل اولوب تابیرات
خارجیه آله بوزولدچمه عالده دانی صورتله یولندقلری
منسلاو جنس و نوعلریته مشابه مخلوقات حصولده دخی
غیر قانلدور .

حیوانات ایله نباتات ملکان مشکرکری تصور اولنده
یکدیگرینه مشابه کور بوزور ایسهده حیواناتک جنس
و حرکات اولدیقه صاحبی اولدی و نباتاتک خواص
مذکوره دن محروم بوتلری جهتیه بریزندن فرق
و تمیز اولورور .

بالاده بیان اولدیغی وجهله اجسام طبیعه تک انواع
ایله اولوره براداش اولسنه نظرا علم مناقب طبییات اوج
شمیه تقسیم اولوب حیواناتدن بحث ایدن شهبسنه
علم حیوانات و نباتاتک کیفیت و کثانی بیان ایدن شهبسنه
علم نباتات واحوال معادنه منسلاو اولان شهبسنه
دخی علم معادن تمیزله اولور .

....

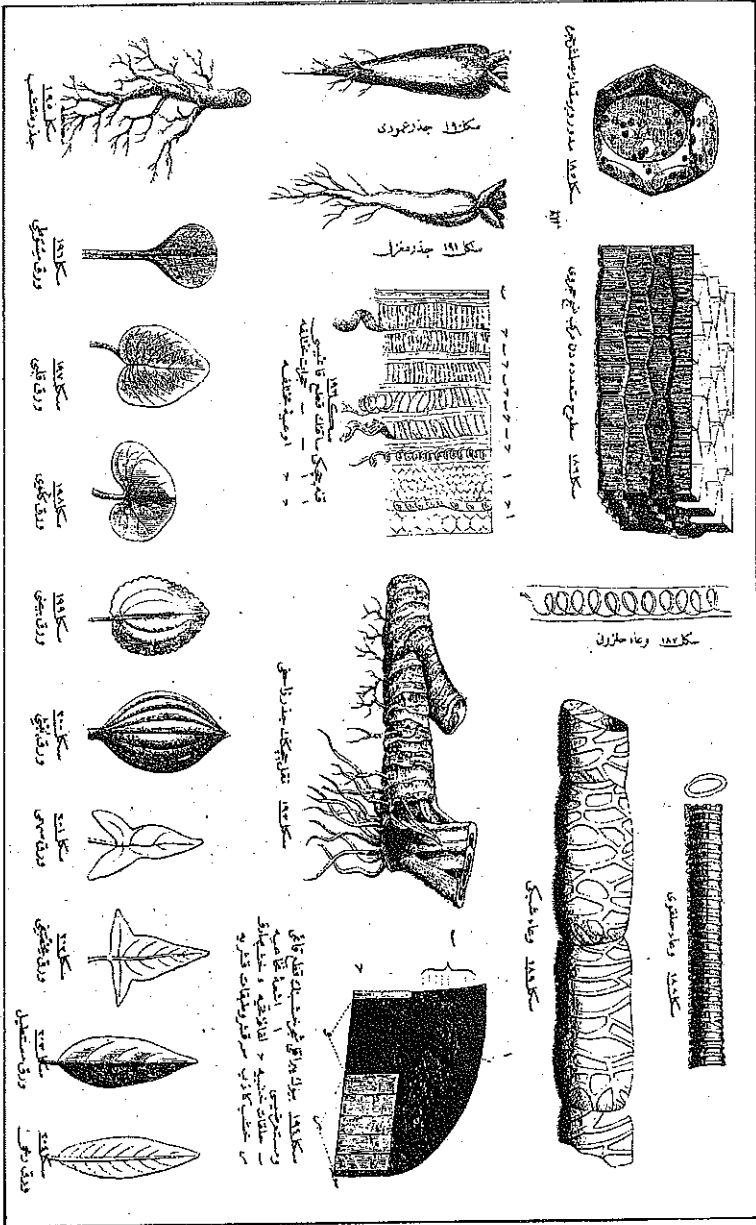
اصول سبب طبیعات

* مقصوده *

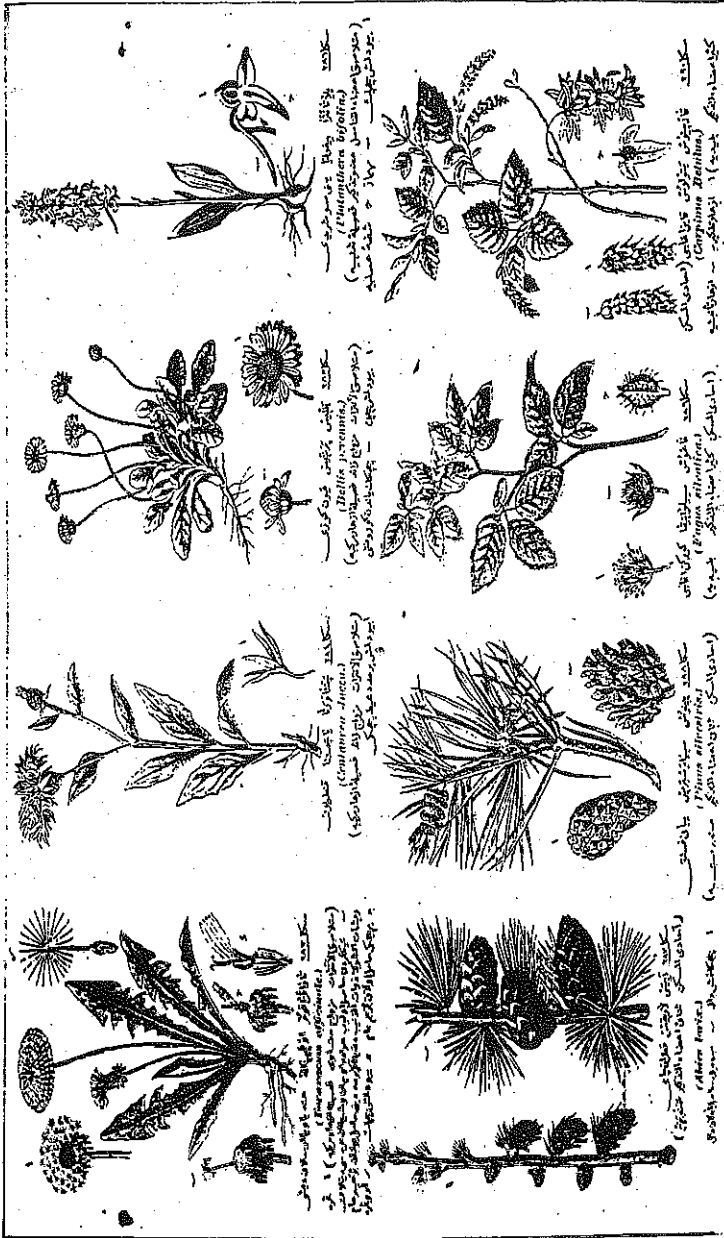
مناقب طبیعات علوم حکیمه تک برشمه سی اولوب
اجسام طبیعه تک علامات خارجه و داخلیه سنه کوره
هر بریزری یاوب یکدیگرندن تفریق ایتمک و محصلنده
سهولت اولسون ایچون اجسام مذکوره یی تصدیق ایتمک
اصولندن بحث ایدر بر عللدر .

ایدی اجسام طبیعه تک قسم اولوب قسم اول اجسام
آله یاخود اجسام حیایه یعنی حیوانات و نباتات قسم تالی
دخی اجسام غیر آله یاخود غیر حیایه یعنی معادندر .
حیوانات و نباتات مخلوقات طبیعه آله تک برنجی و باشیمه
قسمی اولوب مالک اولدیغی اعضا واسطه سببیه اذمال
حاییه مختلفه تک دولم اولوره اجزاسیچون اقدامات متوالیه
وجوده کورمکده درر . اجسام مذکوره مواد طایفه آله
تقدی ایدوب مواد مذکوره تک افعال داخلیه سی
واظظه سببیه جزوا عظمتی اختلاط سانه تبدیل ایتمی

وسلطنه



Şek. 4. Salih Efendi'nin İlm-i Hayvanat ve Nebatı (İstanbul 1865) adlı kitabındaki ilk botanik levha (Levha 19), Şek. 8 ile karşılaştırmamız.



Şek. 5. Salih Etendi'nin İlm-i Hayvanat ve Nebatât (İstanbul 1865) adlı kitabındaki son botanik levha (Levha 25).

ÉLÉMENTS
D'HISTOIRE NATURELLE

ET DE

TECHNOLOGIE

A L'USAGE DE LA JEUNESSE

PAR LE

DR. CARL ARENDTS

PROFESSEUR AU CORPS ROYAL DES CADETS DE BAVIÈRE, MEMBRE DE PLUSIEURS SOCIÉTÉS SAVANTES.

Ouvrage enrichi de 33 tables et de 388 gravures sur bois

Avec le texte explicatif

traduit de l'allemand

par le

DR. F. ROYER



LEIPZIG

A. BROCKHAUS

BRUXELLES

AUGUSTE SCHNÉE

RUE ROYALE IMPASSE DU PARC 2

1859

Şek. 6. Salih Efendi'nin *İlm-i Hayvanat ve Nebatat* adlı kitabını yazarken çevirdiği
Fransızca kitabın kapak sayfası

Histoire naturelle.

L'histoire naturelle est une branche de la physique qui nous apprend à voir, à distinguer et à coordonner les corps de la nature, d'après leurs caractères intérieurs et extérieurs.

Les corps de la nature sont *organiques* (organisés, vivants), ou *inorganiques* (non organisés, inanimés).

Les animaux et les plantes forment le premier groupe principal des corps organiques de la nature. Ils manifestent une activité intérieure incessante et possèdent des instruments ou organes destinés à différentes fonctions vitales. Ils se distinguent des corps inanimés : par la faculté dont ils jouissent de se nourrir de substances alimentaires qu'ils transforment pour la majeure partie en fluides au moyen d'un travail intérieur, ce qui détermine la croissance du dedans au dehors ; par cette circonstance, qu'ils meurent au bout d'un temps donné, c'est-à-dire, qu'ils cessent d'être animés et qu'alors ils se modifient complètement, par exemple de la putréfaction ou de la fermentation ; enfin par leur propriété de se multiplier, c'est-à-dire, de produire des créatures de leur espèce.

Les minéraux forment le deuxième groupe principal, à savoir, les corps inorganiques de la nature. Ils sont dans une inactivité continuelle et ne possèdent point d'organes. Aussi ils n'ont besoin d'aucune nourriture ; ils ne croissent ni du dedans au dehors, mais uniquement par la superposition de parties nouvelles sur leur face extérieure pendant la période de leur formation. Ils ne meurent point et existent aussi longtemps qu'ils ne sont pas détruits par des causes extérieures ; enfin ils ne peuvent point produire des individus semblables à eux.

Les animaux et les plantes se ressemblent quant aux facultés générales que nous venons de mentionner, mais ils diffèrent principalement en ceci que les animaux sont sensibles et peuvent se mouvoir à volonté, tandis que les plantes sont privées de ces propriétés.

D'après ces divergences dans les corps de la nature, l'histoire naturelle se divise en trois branches : la Zoologie, qui traite des animaux ; la Botanique, qui a pour objet les plantes ; la Minéralogie, qui s'occupe des minéraux.

BOTANIQUE.

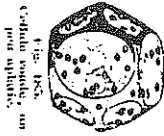


Fig. 186. Cellule végétale, un peu aplatie.



Fig. 187. Tissu épithélial composé de cellules à plusieurs surfaces.

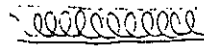


Fig. 188. Vaisseau spiralé.

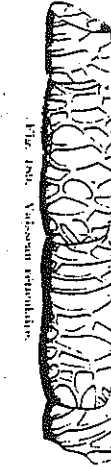


Fig. 189. Vaisseau réticulé.



Fig. 190. Vaisseau annulaire.



Fig. 191. Racine pivotante.



Fig. 192. Racine fusiforme.



Fig. 193. Section verticale de la racine de la Patience.



Fig. 194. (Racine de charbon).



Fig. 195. Section transversale d'un article de cannelure.



Fig. 196. Racine rampante.

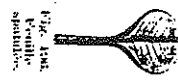


Fig. 197. Feuille spatulée.

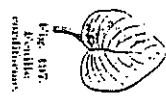


Fig. 198. Feuille ovale.

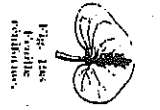


Fig. 199. Feuille cordée.

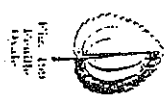


Fig. 200. Feuille ovale.



Fig. 201. Feuille elliptique.

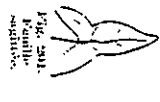


Fig. 202. Feuille sagittée.

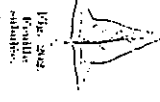


Fig. 203. Feuille ovale.

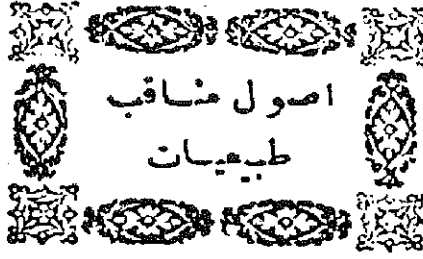


Fig. 204. Feuille oblongue.



Fig. 205. Feuille lancéolée.

Şek. 8. C. Arendt's in *Elements d'Histoire Naturelle et de Technologie* (Leipzig-Bruxelles 1859) adlı kitabındaki ilk botanik levha (Levha XIX), Şek. 4. ile karşılaştırınız.



اصول مناقب
طبیعیات

* مقدمه *

مناقب طبیعیات علوم حکیمه تک بر شعبه سی اولوب
اجسام طبیعیہ بی علامات خارجیہ وداخلیہ سنہ کورہ
برر پر پلوب یکدیگرندن تفریق ایتک و تحصلندہ سهوات
اولاق ایچون اجسام مذکورہ بی تصنیف ایلک اصولندن
بحث ایدر بر علمدر .

ایندی اجسام طبیعیہ ایکی قسم اولوب قسم اول اجسام
آلیہ یاخود اجسام حیاتیہ یعنی حیوانات و نباتاتدر قسم ثانی
دخی اجسام غیر آلیہ یاخود غیر حیاتیہ یعنی معادندر .
حیوانات و نباتات یعنی مخلوقات آلیہ اعضا واسطه سبله
افعال حیاتیہ مختلفه تک دوام اوزره اجرا سیچون اقدامات
متوالیہ وجوده کنور مکنده در اجسام مذکورہ مواد
هو طعامیه

Şek. 9. Salih Efendi'nin *İlm-i Hayvanat ve Nebatat* (İstanbul 1865) adlı kitabının ikinci baskısı olan *Usul-i Menakab-ı Tabiiyat* (İstanbul 1872)'in ilk sayfası (Kitabın kapak sayfası bulunmamaktadır).

و (*anthoxanthium odoratum*) بر نوع قوفول آیری اونی
 (لوحه ٢٢٢ شکاره) کی .
 صنف ثالث و (*triandria*) ثلاثی اعضاء التذکیر .
 بوصف نباتاتی ازهارری تام اولوب بهر زهره تک داخلنده
 منفصل اوله رق اوچرا اعضاء تذکیر بولنور مثلا و (*iris*)
 سومن جنسی و (*crocus autumnalis*) زعفران (شکل ٢٢٣)
 و (*graminée*) نجلیبه فصیله مستحقن (شکل ٢٢٤) .
 (*saccharum officinarum*) شکر قامشی کی .
 صنف رابع (*tetrandria*) رباعی اعضاء التذکیر .
 بوصف نباتات ازهارری تام اولوب بهر زهره تک داخلنده
 منفصل و طوللری بر برینه مساوی اوله رق در در اعضاء
 تذکیریه بولنور . اشج و نباتاتک بر مقدارینک نیرا قلمی
 حلقوی و میوه لری ایکی قطعه دن عبارتدر . مثلا
 (*rubia tinctorum*) قزل بویه و (*asperula tinctorata*)
 اوزون یا بشقانه مشابه اولان اوت (شکل ٢٢٥) کی .
 صنف خامس (*pentendria*) یعنی پنجاسی اعضاء التذکیر
 بوصف نباتات ازهارری تام و بهر زهره داخلنده . منفصل
 اوله رق بشر عدد اعضاء تذکیری شاملدر . بوصف تک
 بر جوق فصیله واجناس وانواعی بولنور که زینت نباتاتی
 و نباتات نافعه و زیاده مهلاک نباتات سمیه بی شاملدر .
 بوصف تک فتره اولیسنده (*primula*) چوقه چیچکی
 جنسی و (*atropa belladonna*) کوزل عورت
 (شکل ٢٢٦) و (*solanum tuberosum*) آسریقا
 پر الماسی و (*capsicum annum*) قرمزنی بویر
 و (*hyoscyamus niger*) بان اونی (شکل ٢٢٧)

Şek. 10. Salih Efendi'nin *İlm-i Hayvanat ve Nebatat* (İstanbul 1865) adlı kitabından bir iç sayfa. Botanik terim ve bitki adları, Latince ve Fransızca olarak da verilmiştir (Şek. 11 ile karşılaştırmız).

صنف ثالث و ثلاثی اعضاء التذکیر . بو صنف نباتات از هاری تام او اوب بهر زهره نك داخلنده منفصل اوله رق اوچر اعضاء تذکیر بو انور مثلا سو سن جنسی و زعفران (شکل ۲۶۰) و نجلیه فصیلیه سندن (شکل ۲۶۱) . شکر قامشی کبی .

صنف رابع رباعی اعضاء التذکیر . بو صنف نباتات از هاری تام اولوب بهر زهره نك داخلنده منفصل و طولاری بر برینه مساوی اوله رق در در اعضاء تذکیریه بو انور . اشبو نیا نیا نك بر مقدار نك پیراقلری حلقوی و بیوه لری ایکی قطعه دن عبارتدر . مثلا قزل بو یه و اوزون پاشقانه مشابه اولان اوت (شکل ۲۶۲) کبی . صنف خامس یعنی پنجاسی اعضاء التذکیر بو صنف نباتات از هاری تام و بهر زهره داخلنده منفصل اوله رق بشر عدد اعضاء تذکیری شاملدر . بو صنفک بر چوق فصیله واجتناس و انواعی بو انور که زینت نباتاتی و نباتات نافعه و زیاده مهلاک نباتات سمیه بی شاملدر . بو صنفک فقره اولیسنده چوقه چیچکی جنسی و کوزل عورت

(شکل ۲۶۳) و آمریقا یر الماسی و قرمزی بویر و بان اوتی (شکل ۲۶۴) و نیکلیک اوتی و اجتناس دخان و اجتناس اشجار فنه فنه و قهوه و فرنگ اوزومی جنسی و اصمه بو انور . و فقره ثانیه سنده و چتیا نا جنسی و پنجار بحری و قره آخاج جنسی و اکثر اوزره نباتی شامل اولان صیوانیه قاملیا سندن آنیسون و مایده نوز و کسنش و هاوج و کوچک بالدران

